

Григорій Аркушин (Луцьк)

Дворівневе і додаткове картографування у регіональному атласі української мови

Ключні речі:
*національний атлас,
 регіональний атлас,
 принципи картографування,
 Західне Полісся, фаунономени.*

Усавршавање принципа картографисања омогућило је да се издвоји неколико нивоа: основни, двостепени и допунски. Већина савремених українских лексичких атласа има један ниво контрастирања. Међутим, ради веће информативности све чешће се израђују карте са двостепеним и допунским картографисањем. У раду су детаљно проанализиране карте из Аркушиновљевог *Атласа западнопољских истраживача фауне*.

Українська лінгвогеографія пройшла довгий і складний шлях – від створення першої у світі лінгвогеографічної карти К. Михальчука (1872 р.) до тритомного багатоколірного Атласу української мови [аум. Наукова думка 1984–2001], принципи картографування якого загальнознані і вже стали зразком для наслідування. У цьому Атласі, крім основного картографованого рівня, переданого за допомогою геометричних знаків, використано і додаткове картографування за допомогою кольору, штрихування та нанесення ізоглос.

Зробити таке картографування під силу насамперед великому колективу діалектологів, тому в українських регіональних атласах одного автора на атомарних картах подано здебільшого одне протиставне явище, отже, ці карти однорівневі і без додаткового картографування.

Серед дворівневих варто назвати “Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнословобожанських говірок” К. Глуховцевої [Глуховцева 2003], у якому скартографовані номени двох хронологічних зрізів: а) кінець XX ст.; б) кінець XIX ст. Таке картографування

здійснено за допомогою знаків двох типів: контурних фігур для матеріалу з XX ст. і залитих (чорних) фігур для матеріалу з XIX ст. Цей принцип дворівневого картографування дозволяє легко зіставити номени різних часових зрізів і виявити динаміку змін у досліджуваних говірках.

Інший дворівневий атлас створив польський діалектолог Ф. Чижевський – *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy* [Czyżewski 1986]. Мета праці – передати засобами лінгвогеографії фонетичні, морфологічні та лексичні особливості польських та українських говірок, а також мовну інтерференцію на польсько-українському пограниччі навколо містечка Володави (*Włodawa*), що на крайньому сході Польщі. Складність виконання такого завдання була ще й у тому, що автор відмовився від коментарів до карт, узявши принцип видатного польського діалектолога К. Дейни: сама карта повинна все “розповісти” про говірки. А щоб розділити матеріал різних мов – польської та української – автор колом із внутрішніми модифікаціями прямокутних фігур та ліній чорного кольору скартографував дані польських говірок, а квадратом – українських. Отже, як у першому (К. Глуховцевої), так і в другому атласі (Ф. Чижевського) такі дворівневі карти багатоінформативні і дозволяють легко зіставляти говірковий матеріал різних часових зрізів чи різних мов.

На жаль, небагато створено українських регіональних атласів, де б було використано додаткове картографування. З-поміж них виділяється “Лінгвістичний атлас нижньої Прип’яті” Т. Назарової, у якому додатковий рівень позначений: 1) знаками, які мають зовнішні додаткові елементи, 2) штрихуванням і 3) лініями

ізоглас [Назарова 1985]. Зі ста атомарних карт 49 мають додатковий рівень картографування, тобто майже кожна друга карта. Зрозуміло, що саме на таких мапах представлено найбільше інформації, особливо вигідне таке картографування у кольорових атласах (до речі, авторський варіант атласу Т. Назарової був кольоровий).

Ми теж здійснили спробу створити карти як з дворівневим, так і з додатковим картографуванням, підготувавши кольоровий *Атлас західнополіських фаунономенів*, який є ніби продовженням нещодавно виданого *Атласу мисливської лексики Західного Полісся* [Аркушин 2008].

В *Атласі західнополіських фаунономенів* 136 атомарних карт і 7 зведених. Особливістю такого атласу є те, що багато фаунономенів не представлено в говірці кожного населеного пункту, оскільки не всі тварини живуть на досліджуваній території Західного Полісся (крайня північно-західна частина України). Так, на півдні цієї території не водяться тетереви і глухарі, бобри живуть тільки по берегах великих річок (Стиру, Горині, Случі), лише у великих Цуманських лісах водяться зубри та олені і т.д., тому в населених пунктах поза цими територіями найменування цих тварин відсутні і саме тому залишаються вільні місця на карті, що дає змогу картографувати ще й другий рівень.

Так, у нашому атласі на чотирьох картах подано дворівневе картографування: на к. № 26 “Глухарі” червоними геометричними фігурами скартографовані назви для самця (*глу¹хар*, *глу¹шец*, *глу¹шак*), а рожевими – назви самки (*глу¹харка*, *глу¹шица*, *глу¹хариха*); на картах № 106 “Зубри” і 125 “Борсуки” червоними знаками скартографовані назви самця,

зеленими – самки; на к. № 38 подано назви двох рівнів – *п'ір'я* (збір.) і *п'ір'йїна* (одн.).

А на 24 картах вміщено ще й додатковий рівень – це різне зафарбування ареалів, які подають додаткову характеристику картографованій лексиці. Тут уточнено такі мовні рівні:

а) фонетика: виділено ареали, у говірках яких вимовляють *м'йесо* || *мн'есо* (при переважаючій формі *м'йасо*) (к. № 18); форми *гуси'н'е* (к. № 10), *каче'н'е* || *качи'н'е* (к. № 14), *поро'с'е* (к. № 45), *лиси'н'е* (к. № 78), *лосе'н'е* (к. № 95), *йїжи'н'е* (к. № 121); вимова *вов'чица* (к. № 66), *ку'ница* (к. № 126), *л'іс'їца* (к. 78), *к'їтна* || *китна* || *котна* || *кутна* (к. № 112); приставні [г] та [й] (кк. №№ 56, 57); постфікс -с || -са у зворотних дієсловах (кк. №№ 52, 113);

б) наголос: виділено ареал наголошування *пад'ло* ‘мертва тварина’ при переважаючому *па'дло* (к. № 135);

в) лексика: на карті № 128 “Ласка” жовтим кольором виділений ареал, у говірках якого вживана назва *л'асиц'ї* ‘візерунки на шибках вікна від морозу’;

г) семантика: на к. № 17 “Подавати голос (про диких качок)” рожевим кольором виділений ареал, у говірках якого *к'вакати* має ще значення ‘подавати голос (про жаб)’; на к. № 31 “Пташенята в одному гнізді” виділений ареал, у якому *че'р'їн* має значення ‘грибовисько’; на к. № 41 “Випадати (про старе пір'я)” – голубий ареал, де *ли'н'ати* ‘втрачати колір від прання (про тканину)’, а жовтий *облазити* з тим самим значенням; на к. № 77 “Лисиця” виділено чотири ареали, у яких лексема *ли'сиц'я* має ще такі значення: 1) ‘пристосування, у яке забивали жердку для тесання’; 2) ‘пристосування виправляти скривлену стіну будівлі’; 3) ‘ляда для піднімання колоди’; 4) ‘переклади у санях’; на к. № 83 “Самець диких

кіз” голубий колір позначає говірки, у яких підставка для різання дров має назву *ко'зел* || *ко'з'ол*, а жовтий – говірки, у яких це пристосування називають *коз'ли*; два ареали виділено на к. № 84 “Самка диких кіз”, у яких засохлий бруд у носі називають *ко'за* і *к'ози*.

Важливу інформацію подають також коментарі до карт, у яких відзначені всі фонетичні та акцентні варіанти лексем та подані некартографовані матеріали (поодинокі назви). Крім цього, тут уміщені прислів'я та приказки і стійкі словосполучення, основним компонентом яких є картографована лексема, а також повір'я поліщуків, звуконаслідування голосу птахів та звірів, а також інша додаткова інформація. Для прикладу наведемо коментар до карти № 53 “Подавати голос (про диких свиней)” (у дужках вказаний порядковий номер населеного пункту):

Для позначення голосу диких свиней здебільшого використовують дієслова відвигукового походження, рідше – дієслова *кричати* і *пищати*.

Червоним колом скартографовані ще такі варіанти: *х'рокат*' (141), *х'р'окати* (72), *х'рохати* (23, 47), *х'рохкати* (115), зеленим – *х'рукат*' (44), *х'рухати* (28), жовтим – *л'рогкати* (114), *л'рохати* (1), *л'р'їхкати* (21) і *рохко'тат*' (150), синім – *кв'їчати* (20, 26, 81, 89, 101, 125), *кв'їч'ети* (21), *кв'їч'ети* (62), рожевим – *кру'є'їкат*' – *кру'є'їче* (129), *круо'тати* – *кру'їче* (69).

Некартографовані поодинокі назви: *л'вухкати* (60), *гу'кати* (84), *к'лацати* (46), *к'румати* (34), *пищ'чати* (73), *скам'л'ати* (53), *л'ухати* (54), *х'ракати* (71), *х'рачати* (12), *л'чухкати* (126), *л'шамати* (16).

Лише у декількох н.пп. зафіксовані назви опредметнених дій: *х'рокан':е* (91, 93, 105, 107), *хроко'тан':е* (106), *х'рукан':е* (80, 117), *х'рукот* (104).

Звуконаслідувальні вигуки: *хро-хро* (107), *хру! хру!* (різко) (40), *гу-гу!* (45).

Що означає вислів *прийти в сви́н'ачий* *го́лос* || *в сви́н'ачий* *го́лос*?

◇ *в сви́н'ачий* *го́лос* (7, 9, 16, 37, 56, 78, 81–82, 92, 94–97, 104, 109–110, 112, 119–121, 123, 129–130, 140–142, 145–150) || *в сви́н'ачи* *го́лос* (59, 69–70, 107–108) || *у сви́н'ачи* *го́лоси* *пришов* (58) || *у св'і́н'ачи* *го́лоси* (31), *у сви́н'ачи* *го́лоса* (19, 83, 113) || *у св'і́н'ачи* *го́лоса* (44) || *у сви́н'ачи* *го́лос* (17) || *в сви́н'ачи* *го́лос* (54) || *у св'і́н'ачи* *оло́са* (32) || *у сви́н'ачи* *го́лос* (14) || *у св'і́н'ачи* *оло́си* (42) || *св'і́н'ачи* *оло́си* (43) 'запізно (пришов, збрив)'.
254

З цим же значенням зафіксовані ще такі стійкі словосполучення: *в сви́н'ачу* *но́ру* (107), *пришов в со́бачий* *го́лос* (127), *в со́бачий* *го́лос* (117, 137, 139, 147), *у п'с'ачи* *го́лос* (47), *в п'с'ечий* *го́лос* (46, 64), *у п'с'ічий* *го́лос* (87), *в п'с'і* *го́лос* (33), *у во́учий* *го́лос* (37), *в чортув* *го́лос* (115). Порівняйте ще: *в сви́н'ачий* *виск* 'галасувати без причини' (28).

Як бачимо, дворівневе і додаткове картографування набагато збільшує інформативність атомарної карти, дозволяє в лексичних атласах схарактеризувати фонетичні, морфологічні та семантичні особливості досліджуваних говірок.

summary

Σ Coextending and Supplemental Cartography in the Regional Atlas of the Ukrainian Language

Advancements in the principles of cartography have allowed for certain levels of standard to be determined within this discipline, namely – fundamental, coextending, and supplemental. The majority of present-day Ukrainian lexical atlases utilize only one method of comparison. However, it is becoming increasingly more common to create maps that also include coextending as well as supplemental cartographical methods as a means of providing greater informational value. It is with this emerging trend in mind that H. Arkushyn has made a detailed analysis of the maps presented in the publication "Atlas of Western-Polissian Faunal Nomenclature."

In this atlas, the coextending standard level of cartography is utilized on four maps, while the supplemental level is utilized on 24 maps, manifested by means of various-colored delineations that provide supplemental characteristics for the mapped lexicon in regard to specifics of phonetics, accent and semantics.

Література

- Аркушин 2008: **Аркушин, Григорій**. Атлас мисливської лексики Західного Полісся. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 413 с.
- аум. Наукова думка 1984–2001: Атлас української мови: У трьох томах. – Київ: Наукова думка, 1984–2001.
- Глуховцева 2003: **Глуховцева, Катерина**. Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнослобожанських говірок. – Луганськ: Альма-матер. – 183 с.
- Назарова 1985: **Назарова, Тетяна**. Лінгвістичний атлас нижньої Прип’яті. – Київ: Наукова думка. – 136 с.
- Czyżewski 1986: **Czyżewski, Feliks**. Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy. – Lublin: Wydawnictwo UMCS. – 230 s.

255